

громадянина на недоторканність житла в Україні // Право і суспільство. – 2011. – № 1. – С. 84-88.

7. Рішення Конституційного суду України від 03.06.1999 № 1-8/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v005p710-99>.

8. Конвенція з прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004.

9. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/vis1_01.htm.

10. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043.

11. Конституція України: Офіційний текст. Коментар до законодавства України про права та свободи людини і громадянина. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=ukr&id=5354&id_book=5291&id_parent=5347.

12. Шрамко О. Особисте життя // Людина і світ. – 2001. – № 9. – С. 12-16.

Надійшла до редакції 22.02.2012

Н.Я. Рудий

кандидат юридичних наук, доцент
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.64(477.8)

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XVIII – поч. XIX ст.)

Розглянуто та проаналізовано писані правові джерела, що містили норми інституту опіки і піклування, які врегульовували відповідні суспільні відносини на українських землях у зазначений період.

Ключові слова: опіка, піклування, сирота, неповносправна людина, сирітський будинок, сирітський суд, заповіт, спадок, майно.

Рассматриваются и анализируются письменные правовые источники, содержащие нормы института опеки и попечительства, которые регулировали соответствующие общественные отношения на украинских землях в составе Российской империи в указанный период.

Ключевые слова: опека, попечительство, сирота, недееспособное лицо, сиротский дом, сиротский суд, завещание, наследство, имущество.

The article examines and analysis written law sources which included norms of guardianship and care institute which regulated corresponding social relations in the Ukraine under the Russian Empire 18-th – the beginning of 19-th century.

Keywords: care, guardianship, orphan, disabled person, orphanage, orphan court, will, inheritance, property.

Постановка проблеми. В умовах розвитку правової, незалежної, демократичної, соціальної української держави важливо належним чином подбати про організацію досконалого правового регулювання суспільних відносин. Саме такого, яке було б зрозумілим суспільству, не суперечило його культурним та етнічним особливостям, а навпаки, стало логічним продовженням тих традицій і звичаїв, які формувалися віками. Інститут опіки і піклування в цьому контексті не виняток, адже регулює відносини зі влаштування та виховання осиротілої дитини, забезпечує дотримання прав малозабезпечених суспільних верств і неповносправних, збереження їх майна. Вивчення історичного досвіду регулювання таких відносин в українському суспільстві є надзвичайно важливим для розуміння того, яким повинен бути цей інститут на сучасному етапі державно-правового розвитку.

У XVIII ст. частина українських земель, яка відповідно до Березневих статей 1654 р. перебувала у союзі з Московською державою, починає зазнавати політичної, економічної та правової експансії з боку правонаступниці Московського царства – Російської імперії. Інститут опіки і піклування не стає винятком. Робляться спроби уніфікувати його норми із загальноімперським законодавством, ліквідувавши при цьому дію старих опікунських норм, заснованих у рамках правової традиції України-Русі. Але попри невдалі спроби нав'язати чуже розуміння врегулювання опікунських відносин відбуваються й позитивні моменти кодифікації чинного українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. та «Зібрання малоросійських прав» 1807 р., в яких відображався інститут опіки і піклування.

Тобто дослідження інституту опіки і піклування на українських землях у складі Російської імперії є особливо актуальним для розуміння позитивних та негативних сторін розвитку даного інституту у XVIII – поч. XIX ст..

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У юридичній науці окремі аспекти проблеми становлення та розвитку інституту опіки і піклування на українських землях у складі Російської імперії у XVIII – поч. XIX ст. знайшли своє відображення у працях Ю.С. Шемшученка, К.А. Віслобокова, А.І. Яковліва, К.А. Неволіна, Ю.М. Походзіла, Ф.Н. Михайлова, А.О. Загоровського, І.В. Ковальчук та ін. Проте необхідно зазначити, що комплексного історико-правового дослідження даної теми ще не існує.

Автор ставить за мету на основі використання досліджень своїх попередників ґрунтовно розглянути інститут опіки і піклування визначеного історичного періоду та виокремити його особливості.

Виклад основного матеріалу. Початок XVIII ст. ознаменувався для українського народу черговою спробою здобути власну незалежну державу. Створення союзу гетьмана Івана Мазепи зі Шведським коро-

лем Карлом XII та їх військове протистояння з Росією закінчилося поразкою, а разом з тим і крахом надій на створення в ближчому часі Української держави. Але незважаючи на геополітичні поразки, що призвели до намагань Москви монополізувати владу на українських землях у всіх сферах життєдіяльності (у тому числі юридичній), продовжує діяти правова система, заснована на українській правовій традиції.

Розкриваючи дію правових джерел, які врегульовували опіку і піклування на українських землях, що входили до складу Росії, зазначимо, що окрім звичаєвого права (у тому числі козацького) зберігали юридичну силу Литовські статuti та німецьке право. Щодо російських правових джерел, то аналізуючи Судебники XV–XVI ст., які видавалися у Московському царстві [2], ми не знаходимо в них норм, що стосувалися б опіки чи піклування. Аж у 1650 р. за Указом царя Олексія Михайловича була надрукована Кормча книга, яка включала в себе норми поведінки, побудовані на існуючих до того часу канонах православної церкви, що стосувалися сиріт та наголошували на допомозі нужденним дітям [4, с. 56]. Цар Федір Олексійович у 1682 р. наказав споруджувати спеціальні шпиталі (богодільні) для жебраків, німечних та убогих. У 1682 р. також було підготовлено проект Указу, в якому із загального числа злидених вибирали нужденних безрідних дітей. У ньому вперше постало питання про відкриття для них спеціальних будинків з метою навчання грамоті і ремеслам, наукам, які «зело и во всяких случаях нужны и потребны» [8, с. 7]. Таким чином, обґрунтованою видається думка відомого російського вченого К.О. Неволіна, що справами щодо опіки над неповнолітніми і піклування про них до Петра I відали духовні відомства [7, с. 531].

Зважаючи на вищевикладене, на нашу думку, на початку XVIII ст. юридична врегульованість суспільних відносин у сфері опіки і піклування на українських територіях була кращою, ніж у Росії, адже українське суспільство ще з XVI ст. користувалося нормами опіки і піклування, зафіксованими в Литовських статутах. Вони діяли як окремий правовий інститут. Тому російська влада залишала дію старого українського опікунського права, очевидно, як більш досконалого порівняно з російським, але при цьому робила спроби кодифікувати його. Найбільш відомими кодифікаціями були «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. та «Зібрання малоросійських прав» 1807 р.

У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» було кодифіковано правові норми Третього Литовського статуту, німецького права (Саксонського Зерцала, Хелмського та Магдебурзького права – *Н.Р.*) та звичаєвого українського права, яке прирівнювалося до «зако-ну неписаного» [13, с. 50].

У «Правах» не надається визначення опіки чи піклування, а лише

розкривається поняття опікуна: «він же приставник або пестун (кодифікатори, збираючи законодавчий матеріал, ототожнюють ці поняття – *Н.Р.*), якому в опіку чи нагляд залишилися після чиєїсь смерті недорослі діти, сироти з спадковим майном. Опікун повинен поручатися за них до повноліття, так як самі не в стані себе виховувати та маєтностями керувати». В Артикулі 2 подаються основні завдання опікуна: «щоб недорослі діти отримали добре виховання» та «щоб батьківський маєток не був розтрачений». Як бачимо, із завдань, котрі ставилися перед опікуном, на першому місці було виховання (що охоплювало й освіту), але разом з цим охороні майнових інтересів відводиться більшість статей розділу про опіку.

«Права» в основному копіювали норми Литовських статутів, але були й деякі новели. Вперше зустрічаємо норму, яка врегульовує поведінку вдівця, який після смерті дружини автоматично ставав опікуном малолітніх дітей-напівсиріт. Він мав досить широкі права щодо опікуваних і майна, що їм залишила матір, але в разі зловживань діти після досягнення повноліття (18 років для чоловіків та 13 років для дівчат або доки дівчина не буде видана заміж) могли позиватися до нього про відшкодування їм збитків.

Зазначимо досить широкі права опікуна зі сторони. Йому дозволялося на свій розсуд керувати майном опікуваного і навіть інвестувати вільні кошти в нерухомість, землю та «давати надійним купцям на їх промисел» під помірні відсотки. При припиненні опіки для опікуна фактично наставав підсумок його діяльності щодо управління майном опікуваного. Якщо сума прийнятих статків була меншою за ту, що опікун приймав, то цю різницю він повинен був компенсувати із своїх статків. І навпаки, якщо ця різниця була позитивною, то опікун отримував десяту частину від зароблених ним коштів для опікуваних [11, с. 313]. Отже, діяла своєрідна система стимулів і покарань для опікуна. Але якщо опіку приймала незаможна людина, а опікуваний не володів статками, то тут «Права» проявляли гуманність і звільняли опікуна від податків на час опіки [11, с. 313]. Щодо обов'язків опікуна, то в п. 2 Артикулу 7 першим зазначено належне виховання і освіта, а вже потім харчування, одяг і особистий догляд. Подається навіть перелік можливих наук і ремесел, яким повинен навчити дитину опікун. На нашу думку, це свідчить про зміну ставлення до дитини в суспільстві, її місця та ролі. Якщо раніше акцентувалася увага на збереженні майна дитини, то в «Правах» наголошується на потребі виховання освіченої та професійно зорієнтованої людини як повноцінного члена суспільства.

Окремим Артикулом регулюється опіка над марнотратниками та божевільними, яка в Литовських статутах згадується лише в кількох нормах. Тому джерелами правових норм, які містяться в «Правах»,

можна вважати Зерцало Саксонське та Книгу Порядків. Відповідно, опіка марнотратним встановлюється, навіть якщо в них буде сім'я і діти, та головним чином стосується майна такої людини. Без згоди опікуна та суду марнотратник не може укласти договори майнового характеру, а якщо таке станеться, то вони будуть недійсними. Опіка над божевільними людьми визначалася ще й вимогою опікуна проживати з опікуваним для постійного особистого догляду за ним. Припинялася опіка над марнотратниками, коли «норов свій виправить», а над божевільними – в разі повного видужання [10, с. 208-209].

Знаходимо в «Правах» також можливість призначення опіки над майном відсутньої особи, яку встановлює уряд, призначаючи опікуном когось із родичів відсутнього або з сторонніх надійних осіб. Відсутній власник майна може просити уряд призначити такого опікуна або повідомити уряд про те, кого він бажає призначити в опікуни над його майном. Коли відсутній власник повернеться додому, то опікун має повернути йому все його майно [13, с. 142].

Незважаючи на ліквідацію гетьманства в Україні та її автономії наприкінці XVIII ст., «Права» так і не були санкціоновані та введені в дію. Але вони тим не менше поширювалися в Україні у рукописних списках, за ними вивчали українське право, на них були й окремі посилення у судовій практиці. Адже, як слушно зазначає Ю.С. Шемшученко, зміст цієї кодифікаційної збірки не обмежується тільки Литовським статутом, а включає чимало положень з інших законодавчих актів, окремі норми козацького звичаєвого права. «Права» більш глибоко враховували національні особливості у регулюванні суспільних відносин в Україні, ніж Литовський статут [10, с. VII]. Щодо інституту опіки і піклування, то в «Правах» значно розширювалося регулювання кола опікунських правовідносин, були деталізовані права і обов'язки опікуна та опікуваного, простежувалася зміна ставлення до дитини і зміщення акценту в бік пріоритетності охорони її особистих інтересів, отримання належного виховання та освіти від опікуна.

Ще однією вдалою кодифікацією стали «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. Вони у своїй більшості дублюють опікунські норми «Прав, за якими судиться малоросійський народ», але при цьому мають і певні доповнення. Зокрема, з'являється норма Хелмінського права, за якою «діти чоловічої статі з 14 років, а дівчата з 12 можуть вимагати призначити вибраного ними самими опікуна» [12, с. 73]. Таким чином, при встановленні опіки законодавець уже приймає до уваги і думку опікуваного, щоправда, у більш зрілому віці. П.П. Музиченко наводить приклад судового рішення від 23 квітня 1529 р., згідно з яким суд, вислухавши аргументи неповнолітнього сина, відхилив кандидатуру дядька сироти і призначив опікуном матір-удову [6, с. 228-229], тому можемо припустити, що дана

правова норма має українське походження.

Якщо інститут опіки і піклування в Україні ще раніше передбачав можливість призначення кількох опікунів, то у «Зібранні малоросійських прав» уже врегульовуються взаємовідносини між ними, можливість і міра юридичної відповідальності кожного в разі нанесення шкоди чи інших збитків опікуваному. Також зустрічаємо норму, за якою сиротам після виходу з-під опіки і до 21 року могли призначити «досмотрщиків», завданням яких було давати поради і настанови з управління майном [12, с. 80]. Таким чином, опіка остаточно знімалася з дитини-сироти, коли їй виповнювався 21 рік (Пар. 63), але при цьому зазначається, що дана норма стосується чоловіків. Щодо жінок і дівчат, то «їм завжди належить мати опікуна і це загальновідомо» [12, с. 82]. Дана норма Хелмського права була відсутня в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» і пов'язана з давнім феодальним правовим статусом жінки.

У Росії протягом XVIII ст. законодавство щодо опіки і піклування зазнало серйозних реформ. Указами Петра I було введено опіку за життя батьків. Чітко визначено органи, які призначали опікунів та слідували за тим, щоб діти не залишалися без опіки. На державні органи були покладені обов'язки займатися опікою і піклуванням, а сама опіка призначалася за заповітом, прямою вказівкою закону та розпорядженням магістрату [5, с. 738]. Церковне і благодійне піклування поступово замінюється державними закладами, які від початку їх створення називалися «будинками для підкидьків» або «для ганебно народжених дітей» [3, с. 33]. Таким чином, держава бере на себе виховання та опіку над так званими «незаконнонародженими дітьми» та дітьми, від яких відмовилися батьки.

Фактично Законом «О единосудии» 1714 р. та інструкціями магістратам 1724 р. було вперше на державному рівні організовано регулювання опікунських відносин у Росії. Але ці закони про опіку після смерті Петра I в основному втратили свою силу. Інших узаконень щодо справ опіки і піклування для неповнолітніх до правління Катерини II не було видано [7, с. 544-546]. Тому очевидним, на нашу думку, є те, що в Україні керувалися у вирішенні опікунських справ кодифікаціями давнього українського права (хоч і жодна з тих кодифікацій так і не отримала санкціонування), яке на той час було більш розвинутим і досконалим, ніж російське.

Законодавча діяльність у сфері опіки і піклування відновилася за правління Катерини II, яка до 1775 р. видавала закони стосовно особливих видів та у особливих випадках опіки: про опіку в колоністів, опіку в Слобідській губернії, опіку на випадок «генерального межевання» [7, с. 546]. Це були окремі опікунські норми, які в подальшому були впорядковані та знайшли своє відображення в «Учреждении для

управления губерниями» 1775 р. У ньому зазначалося: «Если где устройство сиротских домов будет неудобно или потребует издержек, кои отнимут способы к оказанию призрения большему числу сирот, то Приказ неимущих сирот отдаёт за умеренную плату надежным добродетельным и добронравным людям для содержания и воспитания с обязательством, чтобы представить их во всякое время Приказу» [8, с. 9]. У такий спосіб поєднувалися традиційні сімейні форми опіки з державними, що дозволяло зняти навантаження на органи опіки. Їх роль після влаштування дитини-сироти в сім'ю зводилася до контролю за належним виконанням опікуном своїх обов'язків та фінансування його діяльності.

Повертаючись до розгляду «Учреждений для управления губерниями» 1775 р., звертаємо увагу на розмежування понять опіки і піклування. Опіка могла бути закінчена в 14-річному віці опікуваного, який міг просити призначення собі піклувальника. Повноліття і вступ в управління майном починалися з 17 років, але з обмеженим правом продажу і застави нерухомого майна без згоди піклувальника. Лише по досягненню 21 року, коли влада піклувальника припинялася, наступала повна право- і дієздатність. У період з 14 до 17 років неповнолітній сам розпоряджався майном, але зі згоди піклувальника, а з 17 і до 21 року він самостійно розпоряджався у всіх випадках, крім відчуження нерухомого майна [1, с. 52]. Так опікуваного поступово вводили в доросле життя, забезпечуючи при цьому постійний нагляд та обмеження дій, пов'язаних з його майном. Очевидно, це робилося для запобігання марнотратства підлітка.

Не можна погодитися з твердженням О.І. Карпенко, що надзвичайно прогресивною і новаторською щодо дітей вважалась ст. 301 «Учреждений для управления губерниями», в якій зазначалося, що дитина передається вихователям, «дабы научился науке или промыслу или ремеслу, и доставлен был ему способ учиться добрым гражданом» [3, с. 34]. Адже ще в Правах, за якими судиться малоросійський народ, знаходимо аналогічну правову норму (причому більш широку за змістом). Тому для України ця норма була на той час не новаторською, не прогресивною, а буденною.

Опіка і піклування, відповідно до «Учреждений для управления губерниями», встановлювалася щодо осіб дворянського та міщанського станів. Для опіки над дворянами при кожному Повітовому суді створювалася Дворянська опіка. Для розгляду опікунських справ стосовно малолітніх сиріт з купецьких та міщанських родин при кожному Міському магістраті створювався Міський Сирітський суд. Це підтверджується архівними матеріалами (справами) про опіку [7, с. 548]. Причому як Дворянська опіка, так і Міський Сирітський суд починали свою роботу в кожному конкретному випадку лише з повідомлен-

ня Повітового Дворянського очільника чи Міського Голови. А вже Дворянська опіка ініціювала розгляд справи щодо опіки у відповідному суді.

Загалом система допомоги нужденним, викликана реформаторською діяльністю Петра I і початково оформлена при Катерині II, кваліфікується як державна. Держава взяла на себе функції законодавця і виконавця (з 1775 р. – через Прикази громадського піклування) у справі постановки і регулювання діяльності самої системи. Православна Церква при цьому, втративши монополію на практичне керівництво справами організації і здійснення допомоги нужденним у країні, зберегла за собою монополію на ідеологію допомоги бідним людям, основні догмати якої наклали відбиток як на державну ідеологію і практику організації турботи про нужденних, так і на вироблення та реалізацію суспільної ідеї допомоги ближньому [9, с. 66].

У 1783 р., поширивши на територію Лівобережної України дію «Учреждений для управления губерніями» 1775 р., Катерина II здійснила в такий спосіб вплив російського законодавства. Щоправда, у 1796 р. Павло I частково відновив статутну систему судів і постановив «судить по точной силе малороссийских прав» [12, с. 7]. Таким чином, намагання ліквідувати дію в Україні давнього українського права (в т. ч. й опікунського) зазнали невдачі.

Висновки. Незважаючи на засилля та монополізацію влади, російській адміністрації не вдалося впровадити власні норми (бачення) інституту опіки і піклування на українських землях, через те що тут діяли більш прогресивні опікунські норми, сформовані у писаному українському праві в цілісний правовий інститут ще у XVI ст., в той час як у Московській (Російській) правовій системі лише у другій половині XVII ст. з'являються окремі опікунські норми.

Важливою складовою прогресивності норм інституту опіки і піклування, що відображалися у писаних правових джерелах, є постійне його доповнення українським звичаєвим та європейським (німецьким) опікунським правом.

Бібліографічні посилання

1. Загоровский А. Об опеке над несовершеннолетними // Русская мысль. – 1902. – № IV. – С. 44-85.
2. Законодательные памятники Русского централизованного государства XV–XVI вв. / Ред. изд. Е.Б. Томсинская. – М. – Л., 1952.
3. Карпенко О.І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – К., 2001.
4. Ковальчук І.В. Становлення і розвиток інституту усиновлення в Україні: історико-правове дослідження: Дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. – Львів, 2009.
5. Михайлов Ф.Н. Становление и развитие института опеки и попечительства в России // Традиции и инновации в постижении государства и права. – М., 2009.
6. Музиченко П.П. Культура українського опікунського права у законодавстві Великого князівства Литовського // Наукові праці Одеської націон. юрид. академії. – Одеса, 2007. – Т. VI.

7. *Неволин К.А.* История российских гражданских законов. Часть первая: Введение и книга первая о союзах семейных. – М., 2005.
8. *Нечаева А.Н.* Охрана детей-сирот в России (История и современность). – М., 1994.
9. *Походзіло Ю.М.* Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в ХІХ – на початку ХХ століття: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 2008.
10. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / Ю.С. Шемшученко (відп. ред. та авт. передм.); К.А. Вислобоков (упоряд). – К., 1997.
11. Права, по которым судится малоросійській народъ. 1743 / Под ред. проф. А.О. Кистяковского. – К., 1879.
12. Собрание малороссийских прав 1807 г. / Сост.: К.А. Вислобоков и др. – К., 1992.
13. *Яковлів А.І.* Український кодекс 1743 р. «Права, по которым судится малоросійський народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. – Мюнхен, 1949.

Надійшла до редакції 22.02.2012

І.А. Сердюк

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1

НОРМА ПРАВА, ПРАВОВА НОРМА І ЮРИДИЧНА НОРМА: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Розкрито зміст та визначено співвідношення понять «норма права», «правова норма» та «юридична норма».

Ключові слова: норма права, правова норма, юридична норма.

Раскрывается содержание и определяется соотношение понятий «норма права», «правовая норма» и «юридическая норма».

Ключевые слова: норма права, правовая норма, юридическая норма.

The essence is revealed and correlation of the following notions «norm of law», «law norm» and «legal norm» is determined.

Keywords: norm of law, law norm, legal norm.

Постановка проблеми. Важливим завданням загальнотеоретичної юридичної науки є уточнення її категоріального апарату. Однією з його складових є понятійний ряд, представлений такими категоріями, як «норма права», «правова норма» та «юридична норма».

Метою цієї статті є з'ясування співвідношення понять «норма права», «правова норма» та «юридична норма».

Досягнення поставленої дослідницької мети зумовило необхідність використання логіко-семантичного та порівняльного методів пізнання.

У контексті теми нашого дослідження вельми важливо у методологічному плані визначитися із підходом до праворозуміння, який не